

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

II

NeŖir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

II

İstanbul - 1981

ŞEHİR MİMARLARI*

Cengiz Orhonlu

Giriş, I - Osmanlı Cemiyetinde Kasaba ve Şehir, II - İnşaat Esnafı, III - Hassa Mimarları ve Şehir Mimarlarının Meslekî Husûsiyetleri, IV - Şehir Mimarlarının Mahiyetleri, V - Şehir Mimarlarının Çalışmaları, VI - Mâlî imkânları ve Maaşları, VII - Şehirlerdeki Vakıf Mimarları İle Şehir Mimarları Arasındaki Münasebet, Sonuç.

Giriş

Mimârî faaliyetler denildiği zaman, genel olarak akla taş ve kârgîr binaların yapım ve onarımı ile meşgul olan sanatkarlar gelmektedir. Zikredilen inşaat malzemesi ile yapılan binaların asırlarca yaşadığı, bu yüzden mimârîsi ve mimârı hakkında geniş bir bilgi kaynağı teşkil ettikleri malûmdur. Bugüne kadar ulaşmış olan câmi, medrese, dârü's-şifâ, imâret gibi şehrin bir kısmında veya gelişmesi istenen kasabada inşâ edilen külliyelerin mimârî uslûbları ve mimârları daima araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Devrine göre şehir ve kasabalara yeni boyutlar ve imkânlar kazandıran bu tip taş ve kârgîr binalar, yapılış gayelerine göre guruplandırılabilirler; dinî eserler (câmi, mescid, tekke, türbe), eğitim gayesi ile yapılmış olanlar (medrese, mekteb), hastahâne (dârü's-şifâ, bîmârhâne), hamam, yemek pişirilen ve dağıtılan yerler ile bu müesseselerde çalışanların kalacakları ikametgâhlar için su-yolu, kanalizasyon gibi medenî tesisler ve nihayet bunlara gelir sağlamak için yapılmış olan han, çar-

* Prof. Cengiz Orhonlu, 1975 senesinde Budapeşte'de V. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi'nde aynı konuda bir tebliğ yapmıştı (bk. «Town Architects», *Fifth International Congress of Turkish Art*, yay. G. Fehér, Budapest 1978, s. 705-709). Sonradan genişletmiş olduğu bu çalışmasını, onun vefatının 5. yılında yayınlamakla *Osmanlı Araştırmaları*, aziz hatırasını da, anmak istemektedir.

sı, fırın, değirmen, boyahâne, salhâne, başhâne, pazar yerleri gibi kuruluşlar. Bu yapılar yeni kurulacak şehrin veya eski şehrin imâr ve iskân edilmesi istenen semtinin çekirdeğini teşkil eder¹. Bunların yanı sıra muhtelif şehir ve kasabalarda bu tip eserleri veya daha küçük örneklerini görmek mümkündür. Ayrıca askerî maksatlarla yapılan kale, istihkâm gibi devlete âit resmî inşaatlar da devrin mimârî faaliyetlerinin diğer bir kısmını teşkil eder; bunlara sarf edilen para hesaplarına âit muhâsebe kayıtları, bu inşaatlarda çalışan bütün sanatkârların tesbit edilebilmesine yarıyacak ip uçlarını vermektedir. İşte bu suretle bu güne kadar gelmiş olan taş ve kârgîr mimârî eserler ve onlara âit mevcut muhâsebe kayıtlarından devrin mimârî uslûbu ve mimârları hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Bununla beraber bu inşaat, bir bakıma yüksek bir tabakanın yaptıra geldiği, devrine göre pahalı bir inşaat nev'î olduğu için halkın çoğunluğunun müracaat ettiği ahşap inşaatın husûsiyetleri, mimârları ve inşaat teşkilâtı hakkında fazla bir fikir vermemektedir. Diğer bir deyimle, alt yapının inşâ faaliyeti hakkında şimdiye kadar fazla bir bilgi veya fikir mevcut değildir. Büyük merkezlerin dışındaki şehir ve kasabalarda inşaatın ne şekilde yürütüldüğü, bir kontrol mekanizmasının olup olmadığı ortaya konabilir ise, bütünü ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mimârî faaliyetleri takip etmek ve mimârların fonksiyonlarını tesbit edebilmek mümkün olabilecektir. Kezâ bu husûsta mimârlar üzerinde de durmak icâb ediyor. Mimârlık, muhtelif sahalarda görülen bir meşguliyettir. Meselâ gemi yapımı ile uğraşan kimseye gemi mimârı deniyordu. Suyun nakli, bir başka yere akıtılması, su getirmek gibi işlerle uğraşanlara su (?) mimârı deniyordu. Köprü yapımı ile uğraşan kimse de köprü (cısır) mimârı adını taşıyordu². Fakat bu husûsta önce Osmanlı İmparatorluğu'nda şehir ve kasabaların gelişmesi şartlarından, şehir ve kasabalar arasındaki farkdan ve nihayet XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılın ilk yarısında kır bölgelerinden şehirlere vukû bulan akımdan bahsetmeliyiz. Çünkü şehir mimârlarının teşekkülü, bu şehirleşme ve bu olay sonucunda şehirlerdeki inşaat sektörünün hareketlenmesi ile bir paralellik göstermektedir.

1 Bu husûsta bk. Ömer Lütfi Barkan, «İmâret sitelerinin kuruluş ve işleyiş tarzına âit araştırmalar», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (İstanbul 1963), 238-296 (kısaltma : Ö.L. Barkan, *İmâret*).

2 Meselâ bk. Emiri - IV. Mehmed, nu. 1044, 2000.

I. Osmanlı Cemiyetinde Kasaba ve Şehir

Osmanlı şehri, kültür özellikleri kadar en önemli fizikî şekillerini de, kendinden evvelki islâm şehirlerinden tevârus etmiştir. Osmanlı şehri büyük bir iktisadî ve içtimaî birliğin merkezi idi. Şehir, bir bütün olarak cemiyetin değişmesinden ayrılamazdı. XVII. yüzyılda şehir, serbest ve rekabet ekonomisi rejimine doğru geliyordu. Bu, özel mülkiyet ve ferdiyetçi ilgilerin yer aldığı bir sistem içinde gittikçe daha artan bir rol oynamakta idi. Kasabalar bazı husûsiyetler gösterirler. Bir def'a bağ, bahçe, bostan gibi ziraî ünitelerle çevrilidir. Diğer bir deyimle bahçe ziraatı, iş hayatında ağırlığı teşkil eder. Kasabalar üretim hayatı farklı dağ ve ova köyleri arasında bir pazar ve mübadele merkezidir³. Aslında kasabaların teşekkülünün sebebi, bu tip pazar yerlerindeki küçük iskân ünitelerinin gelişmesidir. Bu bakımdan, bu şekildeki kasabalarda, pazar yeri veya onun yanında kurulmuş Ulu câmi, kasabanın merkezini teşkil eder. Kasabaları daha hareketli kılan, içinde han veya ilca gibi kuruluşların mevcudiyetidir. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kasaba (küçük şehir) hayatı, bir çok müşterek yönlere sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılda büyük bir iktisadî gelişmeye mazhar olmuştu; XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye topraklarına isabet eden bölümünde birbirini takiben bir çok câmi, mescid, imâret, su-yolu, han, hamam gibi binalar yapılmıştır. Aynı devrede, XVI. yüzyılın başı ile mukayese edildiğinde, imparatorluk nüfusunun büyük bir oranda artmış olduğu tespit edilebilmektedir. Bununla beraber şehir nüfuslarında artışın fazla olduğu düşünülmemelidir; Halep, Şam, Bursa gibi devrine göre büyük addedilen şehirlerin nüfusu XVI. yüzyılda 60-70.000'i geçmemişti⁴. Bir fikir vermek için XVI. yüzyıl sonlarında bazı şehir nüfûsuna dâir tahminî kayıtları aşağıya kaydediyoruz⁵ :

3 Hamit Sadi Selen, «XVI nci ve XVII nci yüzyıllarda Anadolu'nun köy ve küçük şehir hayatı», *III. Türk Tarih Kurumu Kongresi, 1943*, Ankara 1948, s. 390-398.

4 Ömer Lütfi Barkan, «Tarihî Demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi», *TM*, X (İstanbul 1954), 21, 22, 23 v.d.

5 Ömer Lütfi Barkan, *aynı eser*, s. 22.

Tablo I

Şehir	Yıl	Hâne	Bulunan tahmini Nüfus
Edirne	1571-80	5480	X 5 = 27400
Diyarbakır	»	5717	X 5 = 28585
Tokat	»	2415	X 5 = 12075
Sofya	»	1477	X 5 = 7835
Üsküp	»	1794	X 5 = 8970
Trabzon	»	1952	X 5 = 9760
Saray Bosna	»	4270	X 5 = 21350

Osmanlı şehrinin teşekkül ve gelişmesinde imâretlerin oynadığı rol çok önemlidir. İmâretler, han, çarşı, fırın, hamam, boyahâne, salhâne gibi çok def'a kurulacak bir şehrin veya imârı istenen eski şehrin bir parçasını teşkil ediyorlardı⁶. İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Saray Bosna gibi şehirlerin tetkiki, bu şehirlerin aslında zikredilen şekilde inşâ edilmiş çekirdeklerin (imâretlerin) etrafında nasıl teşekkül edip geliştiğini göstermektedir. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren kır bölgelerinden şehirlere doğru küçümsenemeyecek bir nüfus akını vukû bulmuştur. Bunun sonucunda Batı Anadolu ve Marmara bölgesinde nüfusun yoğunlaştığı görülüyor. 1699'da İzmir nüfusu 24.000 olarak gösteriliyor⁷. Bu nüfus kaymasında nüfus artışının rolü olduğu kabul edilmekle beraber, bunda daha başka sebepler bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, köy ve kasaba halkı istedikleri gibi yerlerini terkederek başka memleketlere gidemezlerdi⁸. Bu husûsda ki kesin kanun maddesine rağmen, köy ve kasaba halkının bütün bir bölgeyi içine alır şekilde yerlerini terketmesi onları ne gibi şartların

6 Ö.L. Barkan, *İmaret*, s. 234-296.

7 A. de la Motraye, *Voyage en Europe, Asie et Afrique*, La Haye 1727, I, 179; bundan bir kaç yıl sonra İzmir'i ziyaret eden Tournafort (*Relation d'un voyage du Levant*, Paris 1717, s. 495), 27.000 nüfus olduğunu kaydediyor.

8 Bu husûsda kanunnâme'de «ahvâl-ı cîlâ-yı vatan» diye bir madde vardır (Bk. s. 82-83 not 16).

zorladığını ortaya koymaktadır. Bu içtimâî buhranın Türkiye'deki köy topluluğunu ne derecede tahrip ettiğini tespit etmek ve bu olayın ne kadar yaygın olduğunu görmek için, 1691 yıllarında tanzim edilmiş bazı defterlere bakmak icâb eder. Devlet, 1691 yılında konargöçer hayat yaşayan topluluğu yerleştirme teşebbüsüne giriştiği zaman, önce, Anadolu, Karaman, Bozok, Adana, Urfa gibi sancaklarda boş ve sahipsiz olarak işletilmeden duran toprakların ve köylerin tesbitlerini, diğer deyimle tahrirlerini yaptırdı. Tahriri yapanların mahallinde yaptıkları tesbitte, Anadolu, Maraş, Sivas, Karaman ve Rakka eyâletlerinde bulunan yüzlerce, hatta daha da fazla köyün sahipsiz ve terkedilmiş olduğu anlaşılmıştı; bu tesbiti yapan yazıcılar, köylerin yanına kırmızı mürekkeple «*yüz senedir hâlî ve harâbdır*», «*elli senedir hâlî ve harâbdır*» veya «*celâlî fetretinde harâb olmuştur*» ibârelerini kaydetmişlerdir⁹.

Gerçekten de XVII. yüzyılın başlarında içtimâî buhranlar sebebi ile Anadolu köy-çiftçi topluluğunun emniyetsizlik yüzünden büyük kasaba ve şehirlere göç ettiği görülmektedir. Bu durumda, 1602 ve 1603 tarihlerinde bir çok köyün oturanları tarafından terkedildiği görülmektedir¹⁰. Meselâ 1609'da Kuyucu Murad Paşa, İstanbul ve civarına sığınmış olan Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelmiş mültecilerin, eski yerlerine dönmelerini temin için bir ferman çıkartmıştı. Meselâ o zaman Tekirdağ'daki göçmenlerden bir kısmı, Kemah'dan gelmiş Ermenilerdi¹¹. Osmanlı cemiyetinde kasaba ve şehir arasındaki fark, izaha muhtaçtır. Bu husûsda, kasaba ve şehir arasında nüfus ile idârî teşkilât bir ölçü olarak alınabilir. Küçük şehir de denebilecek kasaba, bizim gördüğümüz çeşitli kayıtlardan köyün büyücek olanı ve nüfusu ortalama 700 ile 1500 arasında bulunan bir iskân ünitesidir. Şehir, bundan daha karmaşık bir kuruluş manzarası göstermektedir. İdâre'de kadı ve subaşı'ndan başka, ticaret ve sanat ehli de yer alır, bir ticaret ve iş hayatı vardır. Çeşitli esnaf gurupları arasında inşaat esnafı ve inşaatla uğraşanlar önemli bir mevkiye sahiptir.

9 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s. 42, 43, 44 ve tür. yer.

10 Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları (1550-1603)*, Ankara 1963, s. 250-251 v.d.

11 Bk. H.D. Andreasyan, «Celâlîlerden kaçan Anadolu halkının geri gönderilmesi», *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 45-53.

Bazı kasabalar gibi şehirler de mevcudiyetlerini, yerini münasip seçilmiş olmasına ve bölgedeki ulaştırma şebekesini kontrol edebilecek durumda bulunmalarına borçludurlar¹²; bu suretle yeni şartlara ve vasıtalara uyum sağlayarak yavaş veya süratli bir şekilde gelişmişlerdir. Bu bakımlardan yollar ve pazar yerleri¹³, kasabaların mevcut olmalarına, yaşamalarına sebep olmuştur¹⁴. Osmanlı devletinin yeni kasaba ve şehirlerin kurulmasını teşvik eden tutumu¹⁵ yanında, iskân merkezlerindeki nüfusun yerinde kalmasına dikkat eden bir siyâseti vardı; zirâî ekonomiye sahip olan Osmanlı cemiyetinde, üretimin düşmemesi ve iskân merkezlerindeki kayıtlı mükelleflerin azalmasını önlemek için, kanunnâme'ye buna dâir bir madde dahi konmuştu¹⁶. Bu takyidâta rağmen, bu nüfûs naklinin olması ve bu husûsdaki zaman aşımı kaydının bir müddet sonra ihmal edilmesi, idârecilerin gerçekleri kabul edebildiklerini göstermektedir. Bu kabilden olarak bir köyün kasaba olabilmesi durumu da kabul

12 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Glasgow 1972, Fontana/Collins, I, 312, 315, 316.

13 Pazar yerleri, yolların geçtiği ve ticarî mübadelenin yapılabildiği en uygun yerlerde kurulmuşlardır. Pazar yerleri, bir bölgenin ticarî ihtiyacının giderilebildiği en uygun yer olarak temâyüz etmişlerdir. Bununla beraber onlar, bir kasabanın iç hayatına tesir eden bir mücadelenin bahası sonucu ortaya çıkmışlardır. Çünkü pazar yerleri bir bakıma şehir ile zirâî bölgeler arasında yer alan mübâdele merkezleri olarak dikkati çekmektedir. Diğer bir deyimle aslında şehir ile kır topluluğu arasında bir irtibat noktası teşkil ediyorlardı (*aynı eser*, göst. yer.).

14 Bu hususta Düzce'nin iyi bir misâl teşkil ettiğini söylemek icap eder. Bir menzil yeri olan Düzce'nin esas ismi Düzce Pazarı idi. İstanbul-Bolu üzerinde, yolların kesinti noktasında olduğundan, XVII. yüzyıldan itibaren bir kasaba hüviyetini kazanmıştır (Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1313, II, 172; MAD, nu. 4108, s. 33).

15 Meselâ bir reyanın vergisini vermek şartı ile yeni kurulan kasabalarda yerleşmesi teşvik ediliyordu. 1572 (?) de yeni kurulmuş olan Sultaniye'de tekâlif-i divâniye ve avâriz-ı örfiye ile ulak'dan muaf olmak için ahkâm verildiği kaydedilmiştir (*Defter-i mufassal-ı livâ-i Konya*, MAD, 3074, s. 986).

16 «*Der beyân-ı ahvâl-i cülâ-yı vatan : defterde yazılı raiyyet kadîmi karyelerinden kalkıp ahar karye'de varup tavattun eyleseler on yıldan berüde ise kaldırılıp kadîm karyelerine gönderilüp iskân etdirilüp amma on yıldan ziyâde mürûr eyleyen re'aya kaldırılmak olmaz; oturdukları yerde âhara raiyyet yazılmış değiller ise resm-i raiyyetlerin defter mucebince sipahiler alur...*» (Ebu's-Suud Efendi'nin..., *Millî Tetebbular Mecmuası*, II (İstanbul 1330), 305 v.d.).

edilmiştir¹⁷. Bu şekilde köy iken kasaba haline gelmiş iskân topluluğunda, defterde yazılı olan raiyyet resmi verilerek şart olarak koşulmuştu; başka yerden gelip kasabanın kasaba olmasına sebep olan göçmenler, sâkin olalı on yıldan fazla zaman geçtiği takdirde, artık o kasabanın raiyyeti olmuş addedilirdi¹⁸. Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıl şehirlerinin nüfuslarına âit rakamlar aşağıya kaydedilmiştir :

Tablo II

Şehir	Yıl	Hâne	Bulunan tahmini nüfus
Ankara (1)	1607	—	23158
Bayburt (2)	1640	—	3535
Bor (3)	1642	351	X 5 = 1755
Niğde (4)	1642	561	X 5 = 2805
Trablus Şam (5)	1645	1600	X 5 = 8045
Hama (6)	1645	1771	X 5 = 5855
Tokat (7)	1641	3858	X 5 = 19290

- 1) Özer Ergenç, 1600-1615 yılları arasında Ankara iktisat tarihine dâir araştırmalar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, 8-10 Haziran 1973, Ankara 1975, s. 147, 148.
- 2) İsmet Miroğlu, *XVI. yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s. 123.
- 3/4) *Tahrir-i Livâ-i Niğde*, MAD, nu. 6510.
- 5) *Tahrir-i Livâ-i Trablus-Şam*, MAD, nu. 842.
- 6) *Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Hama*, nu. 516.
- 7) *Defter-i Mufassal-ı Medîne-i Tokat*, Tapu-Tahrir, nu. 772.

17 «Karye iken kasaba olmuştur; ol asl kasabanın ahalişi defterde raiyyet yazılı üzerlerine resm-i çift ve bennâk ve resm-i mücerred takdîr olunmuşdur. Ol kasabalarda hîn-i tahrirden mukâddem on sene ziyâde sâkin bulunmağla ol kasabanın raiyyeti olmuştur» (Es'ad Efendi Kütüphanesi, nu. 853, yp. 15 b).

18 Aynı eser, göst. yer.

II. İnşaat Esnafı

İnşaat genel olarak kârgîr ve ahşap olarak yapılmakta idi. Ahşap inşaatın daha yaygın olduğu söylenebilir¹⁹. Ucuzluk ve bazı zelzele bölgelerinde daha emniyetli telâkki edilmesi, bu rağbeti arttıran unsurlardandır. XVII. yüzyıldan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye'ye isâbet eden topraklarında, köylerden şehirlere vukû bulan akın sonucunda, özellikle İstanbul, Bursa, Konya, Edirne gibi şehirlere nüfûs yığıldığı, bunun sonucunda bugünkü gecekondu bölgelerini hatırlatan, inşaat kaidelerine riâyet etmeksizin yapılan yanasık düzen binaların, şehirlerin bağlık ve bahçelik kısımlarını istilâ ettiği zikredilmelidir.

İstanbul'da mimâr-başı, inşaat nizâmına âit düzenlemeleri yapmakla görevli idi. Yani işçi ücretlerini²⁰ ayarlar, inşaat malzemesinin fiyatlarını ve temini husûsundaki kaideleri tespit eder ve uygular. Bu husûslar imparatorluğun muhtelif şehirlerinde, oralara müstakil mimârlar tayin edilinceye kadar, kadılar tarafından takip edilmesi gerekli kaideler olarak kabul edilirdi.

İnşaat esnafı hakkında XVI. yüzyıldan itibaren zengin malzeme bulunmaktadır. 1553-1558'de Süleymaniye câmi'i ve imâreti inşaatında şu mesleklere mensup esnaf bulunuyordu : bennâ (duvarcı), taşçı (sengtraş), marangoz (neccâr), nakkaş, lâğımçı, demirci (haddâd), camcı, kurşuncu (surbger) v.s. olarak 3523 kişi ki bunun %51'i hristiyan, %49'u müslüman idi²¹. XVIII. yüzyılda Osmanlı

19 İstanbul'daki uygulama için bk. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, I, 1049-1050 v.d.

20 Ahmet Refik, *aynı eser*, s. 119-123.

21 Sayı bakımında dengeli olan durum çeşitli sanat guruplarındaki dağılım oranlarında görülmektedir : Ömer Lütfi Barkan, «Türk yapı ve yapı malzemesi için kaynaklar», *İktisat Fakültesi Mecmuâsı*, XVII (İstanbul 1956), 14-15.

İmparatorluğu'nun bir müdafaa durumuna girmesi sebebi ile hudûd kalelerinin tahkimi yoğunlaşmış, bu vesile ile inşaat esnafı hakkında zengin malzeme bulunmaktadır. Buna bir misâl olarak Hotin kalesinin tamiri ve genişletilmesi ile görevli hassa mimârlarından Mehmed'in²², maiyetinde çalışmış olanların kayıtları vardır; Gurre-i Zilhicce 1134'de vukû bulan Hotin kalesi tamirinde şu inşaat esnafı çalışmıştı: neccâr, lâğımçı, demirci, kaldırmacı, su-yolcu, taş kırıcı, divarcı, meremmetçi²³. Burada bir husûsa işaret etmek yerinde olacaktır. İnşaat esnafına Osmanlılar daha ziyade «*esnâf-ı mi'mâr*» adı veriyorlardı. İstanbul'da ise «*neccâran ve buna tâbi ehl-i hiref*» ifadesi kullanılıyordu. Bazı inşaat esnafı için aynı ismi kullanmadıklarını, bazen değişik şekilde ifade ettiklerini belirtmek icâb eder. 1128/1715'de tamir için İstanbul'dan gönderilen esnafın ihtisası daha ayrıntılı olarak belirlenmiştir: neccâr, divarcı, lâğımçı, kireç yakıcı, sıvacı, taş yonucuyân, kaldırmacı, tezgaç-ı demirciyân, taş kırıcı, demirci, küfegici, camcı, nakkaş, su-yolcu, bıçkıcı, burgucu²⁴. Askerî mahiyetteki resmî inşaat için tam teşekküllü inşaatçı gurupları gönderildiğinde şüphe yoktur. Adana'da inşaat esnafı «*esnaf-ı neccâran ve mi'mâran*» diye tavsif edilmektedir²⁵. Zaman zaman mimâr esnafının veya inşaat esnafının kimler olduğu, esnaf ve idare arasında münakaşa konusu olmuştur. Bu sebeple karışıklığa meydan vermemek için her bir esnaf deftere yazılarak, mimâr, yani inşaat esnafının kimler olduğu hakkındaki şüpheler giderilmektedir²⁶; inşaat ile ilgili 33 esnaf gurubu tespit edilmiştir; Kahire'de ise 24 esnaf gurubu, mimâr esnafı zümresi olarak kabul edilmiştir²⁷. Başkentte, inşaat esnafı diğer yerlere nazaran daha çeşitlilik gösteriyordu. Bu

22 1141'de Şaban Halife çalışmıştı (Muzaffer Erdoğan, *Kayserili Mehmed Ağa*, İstanbul 1962, s. 82).

23 Hepsi 380 kişi idi (MAD, nu. 1318; krgş. TD, nu. 19, s. 121).

24 399 neferden ibaretti (MAD, nu. 1619).

25 Adana şer'iyye sicilleri, nu. 7, s. 122 : belgenin tarihi 15 Rebiyü'l-ahır sene 1242 (16 Kasım 1826).

26 Adana sicillerinden naklettiğimiz böyle bir belge için bk. Cengiz Orhonlu, «Meslekî bir teşekkül olarak kaldırmacılık ve Osmanlı şehir yolları hakkında bazı düşünceler», *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1 (İstanbul 1972), 135-136.

27 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1938, X, 362-364.

esnaflar kendi aralarında da²⁸ «*vasat*», «*üstâd*», «*şâkird*», «*kalfa*» diye derecelere ayrılmıştı. Böyle olmakla beraber, şehir ve kasabaların büyüklüğüne göre inşaat esnafı sayı ve cins bakımından farklılık göstermektedir. Meselâ Adana'daki «*mimâr*» veya inşaat esnafı ile Bursa ve Balıkesir esnafı arasında sayı ve çeşitlilik bakımından ayrıcalık vardır²⁹. Böyle olmakla beraber, bina inşası ile doğrudan doğruya ilgili esnaf : nakkaş, taşçı, kireççi, sıvacı, neccâr, divarçı, horasancı, lâğımçı, su-yolcu ve rençberden ibaretdir³⁰. İnşaat esnafı arasına doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak aynı sıfatla katılanların isimlerini Evliya Çelebi kaydetmektedir³¹. Evliya Çelebi, inşaat esnafının sınırını çok geniş tutmuştur. Öyle ki, aralarında bu guruba dahil olmaması icâb edenler vardır. Bununla beraber, bunu 1116 tarihli olup, ilişik tablodaki Adana sicillerinde kayıtlı liste ile karşılaştırmak yerinde olacaktır. Başmimar Ebubekir tarafından bildirilen bu listede; Dülger, Divarçı, Kireççi, Keresteci, Mismarçı, Demirci, Keserci, Destereci, Burgucu, Camcı, Sıvacı, Hâkıcı, Horasancı, Badanacı, Bıçakçı, Sadıkcı, Sandıkcı, Değirmenci, Arabacı, Çukurcu, Kutucu, Marangoz, Hurdacı, Taşçı, Furuncı, Kerbiççi, Sırık hammalı, Arka hammalı, Beygir hammalı, Kafesci ve kaldırımcı bulunmaktadır^{31a}. Evliya Çelebi'deki esnaf listesi, IV. Murad zamanında 1639 yılında yapılmış olan esnaf sayım defterlerinden alınmıştır. İnşaat esnafına giren gurupların fazla olmasını, İstanbul'u imparatorluğun en büyük şehri olarak tabii görmek icâb eder. Çünkü inşaatın en ince ve sanatkârâne yapılan kısımları için diğer vilâyet merkezlerinde esnaf için bir pazar bulunmayacağından, bunların İstanbul'da toplanmasını tabii karşılamak icâb eder. İstanbul'da kireççiler bile ihtisas guruplarına ayrılmışlardı³². Kezâ kursun ör-

28 24 Zilhicce 1224 tarihli olup, İstanbul'da inşaat esnafının bir kısmını gösteren belgede şunlar yazılıyor : neccâr, silici, marangoz, sıvacı, kalemkâr sıvacı, nakkaş, camcı, su-yolcu, löküncü(?), taşçı, bıçkıcı, hamamcı, kursuncu, oymacı, doğramacı, kafesci, sandıkcı, divarçı, lâğımçı, kaldırımcı, hammal, ırgadlar, tuğla dökücü, talaş dökücü (MD, 235, s. 388).

29 Balıkesir'deki inşaat esnafı için bk. Kâmil Su, *XVII ve XVIII. yüzyıllarda Balıkesir şehir hayatı*, İstanbul 1937, s. 44-45.

30 MD, nu. 156, s. 226.

31 *Seyahatnâme*, İstanbul 1313, I, 628, 727.

31a nu. 105, s. 37.

32 Yağlı kireççi, taş kireççi gibi.

tücü, tahta(?) kursuncu ancak büyük âbidevî inşaatta rastlanan ve aranan birer esnaflık türüdür. Kezâ taşçılar esnafı için, İstanbul'da, mermerci ile birlikte mermer ocaklarında mermer yaran esnaf da bulunmaktadır. Bunlar dışında iskemleci, ferrâş, tabutcu, gergefci-taht-revâncı, su dolapları çarkçısı da yalnız İstanbul'da görülen ve inşaat sektörüne idhal edilen esnaflardır. Bununla beraber imparatorlukdaki bazı şehirler, İstanbul kadar olmasa bile, onu hatırlatacak şekilde inşaat esnafının çeşitlerini ihtivâ etmektedir. Saray Bosna bu şehirlerden biridir³³.

Savaş zamanı sınırlara asker sevk edilirken, cephelerdeki ordugâhta, daimî olarak bulunan ordu esnafı arasında, Hassa baş-mimârının da lüzum göstermesi sonucu dülgere, taşçı, lâğımçı, su-yolcu gibi inşaat esnafına mensup kimseler de yer alırdı³⁴. Bu inşaat işçileri ücretle tutulup, bazen yarı ücretleri peşin verilerek gönderilirdi³⁵. Bunlar lüzumlu âletleri ile birlikte vaktinden önce Ordu-yı hümayûn'a katılırlardı. Meselâ 1715'deki Mora seferine çeşitli inşaat guruplarına mensup 440 kişinin katılması Baş mimârın da gerekçe göstermesi sonucunda uygun görülmüştü³⁶. Bu fırsattan faydalanarak, İstanbul'un, bütün inşaat esnafının yegâne kaynağı olmadığını da ifâde etmek gerekir. Fazla ihtiyaç duyulduğunda su-yolu tamirlerine Bursa'dan su-yolcu esnafı, binalara çini döşemek gerektiğinde, Kütahya'dan çiniciler, Bursa'dan da taşçılar getirilirdi³⁷.

33 Hamidja Kreşevlakoviç, *Esnaf ı Obrtı u Starum Sarajevo*, Sarajevo 1958, s. 174-182.

34 Meselâ 1220 yılında 30 neccâr, 50 lâğımçı, 10 taşçı ve taş kırıcı, 15 su-yolcu'nun katılması uygun görülmüştür (*Mecelle-i Umur-u Belediye*, I, 635). Orducu esnafı için bk. Münir Aktepe, «Ahmed III devrinde Şark seferine iştirak edecek ordu esnafı hakkında vesikâlar», TD, 10(İstanbul 1954), s. 17-30.

35 Belgrad kalesi tamirini Bosna'dan gönderilen 196 neccâr'ın 36'sı, kalenin Avusturya tarafından muhasarasında ölmüştü. Bunların ücretleri 1104 yılı Bosna cizye mahsulünden verilecekti (KK, 181, s. 138: 14 Safer 1104).

36 Bunlardan 90 kadarı Tırhala-Yanya yollarını genişletmek ve temizlemek için görevlendirilmişti (Muzaffer Erdoğan, *aynı eser*, s. 88, 89).

37 Muzaffer Erdoğan, *aynı eser*, s. 87, 97, 98.

III. Hassa Mimârları ve Şehir Mimârlarının Meslekî Husûsiyetleri

İstanbul'da bulunan Hassa Mimârları Ocağı vasıtası ile resmî devlet yapılarını ve varlıklı kimselerin yaptırdığı binaları, inşaat nev'ilerini takip etmek imkânına sahibiz³⁸. İmparatorluk dahilindeki her türlü inşaat, Baş mimâr-başı ve emri altındaki mimârlar ocağı tarafından murakabe edilmektedir. Baş mimâr, yerine göre bir inşaat için, emrindeki mimârlardan bir veya ikisini devlete âit inşaatın bitirilmesi husûsunda görevlendirebilirdi. Yahut bir eserin inşâmı üzerine alabilirdi; bütün bu husûslarda duruma göre gereken şekilde davranır, ya üzerine alır, ya da bir başkasına havâle ederdi³⁹.

Osmanlı mimârları inşâ edecekleri binalar için önceden bir plân yapmakta idiler; buna devrin tabiri ile «resim» denmekte idi. Yapılan bu resimde, belirtilen husûsiyetlere göre muhammen keşif bedelleri hesap edilirdi⁴⁰. Osmanlı mimârî terminolojisinde plân ve kroki karşılığında *resim* ve *tasvir* kelimeleri kullanılıyordu⁴¹. Bundan kastedilen model mahiyetindeki mücessem resimdir. Keşif defterlerinin yanı sıra, kütüphaneye ve arşivlerdeki tasnifler ilerledikçe, yapılan binaların resimleri de bulunmakta⁴², bu da Türk mimârlarının, bilinenin aksine, plân ve krokilerle çalıştıkları gerçeği ortaya çıkmaktadır. Mimâr tayin gerekçesinde, istenen meslekî vasıflar arasında, resim veya tasvirde maharet sahibi olunması husûsu da vardır. Bununla beraber her mimâr için bu vasfın zikredilmediğini, bir mimârın resim ve plân yapmada ihtisas sahibi olduğu takdirde belirlendiği ifade edilmelidir. Nitekim Özü tarafına gönderilen iki mimârdan biri Mehmed ressam, diğeri Selim mühendis idi⁴³.

Devlete âit olan inşaat bu şekilde tamamen Mimâr-başı veya onun tarafından görevlendirilen hassa mimârlarının mesuliyetine bi-

38 Bu husûsta bk. Şerafettin Turan, «Osmanlı teşkilâtında hassa mimârları», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1 (Ankara 1964), 157-200.

39 Ahmet Refik, *Türk Mimârları*, İstanbul 1937, s. 105, 106, 107, 118, 141.

40 Belgrad kalesi tamiratına âit 27 Receb 1238 tarihli hüküm için bk.

41 *Risâle-i Mimâriye*, s. 13.

42 Şerafettin Turan, *aynı eser*, s. 163-164.

43 27 Muharrem 1154 (14 Nisan 1741) tarihli arzuhalleri (Cevdet-Nafia, 2557).

rakılmıştır⁴⁴. Devlete âit inşaat derken, savaşlar arefesinde hareketlenen kale⁴⁵, palanga gibi askerî inşaat kastediliyor⁴⁶. Bu şekilde imparatorluk içindeki hassa mimârlarının sayıları 1526-1689 tarihleri arasında 18 ile 42 arasında değişmektedir. 1689'da bu sayı 36'ya inmişti⁴⁷. 1801 yılında hassa mimârlarının halifeleri hakkında bir rakama sahip bulunuyoruz. Buna göre devamı olup müstaid 22 mimâr halifesi, devamı olup ihtiyar olan 6, müstaid ve gayr-ı müstaid olup, devamı olmayan 24 mimâr halifesi bulunuyordu⁴⁸. Mimâr-başı'nın görevi başında bulunamayacağı hallerde yerine bir vekili (Mimâr-başı kaimakâmı) nezâret ederdi⁴⁹. Büyük inşaatlarda dikkati çeken bir husûs da daha ziyade devlete âit inşaatlarda görülen bina eminleri'dir. Bina eminleri inşaat ile ilgili olarak işçi ücretlerinden, inşaatla âit malzeme alış ve sarfiyat hesaplarını tutan bir nev'î devlet müteahhidi durumunda idiler⁵⁰. İstanbul, Bursa, Bosna, Edirne gibi büyük şehirlerde bina yaptırarak kimse, bulunduğu yerin mimârî bakımdan sorumlusuna müracaat edip, bu konuda izin aldıktan sonra kendi arzusuna göre istediği kimseye inşaatı veremez veya istediği işçileri kullanamazdı⁵¹. Ordunun harekâtı sırasında da mimâra ihtiyaç duyulması tabii idi; meselâ 1582'de Ferhad Paşa'nın Şark seferinde hassa mimârlarından 15 kişi görevlendirilmişti⁵². Bunun yanı sıra uygun miktarda inşaat işçileri de ordunun yanı sıra

44 Muzaffer Erdoğan, «Onsekizinci yüzyıl sonlarında bir Türk sanatkarı Hassa Baş Mimârı Mehmed Tahir Ağa, hayatı ve meslekî faaliyetleri», *Tarih Dergisi*, 10 (İstanbul 1954), s. 163.

45 Vidin kalesi mimârlığına Mustafa tayin olundu (MAD, 9910, s. 250-251); bu inşaatın tamamlanması için Edirne yöresinden 100 neccâr'ın Dime-toka'lı Corco Kalfa marifetiyle ihraç edilip inşaat mahalline gönderilmesi icâb ediyordu (MAD, 9910, s. 255).

46 Hassa Mimâr-başı Davud, 1595'de vuku' bulan sefere 10 hassa mimârı, 3 su-yolcu, 40 demirci, 87 nefer bennâ ve neccâr, 1000 lâğumcıyı âletleri ile göndermeye memur edilmişti (Ahmet Refik, *aynı eser*, s. 141).

47 Şerafettin Turan, *aynı eser*, s. 201

48 Cevdet - Maarif, 5481.

49 Ahmet Refik, *aynı eser*, s. 115.

50 Muzaffer Erdoğan, *aynı eser*, s. 162-165.

51 Osman Nuri Ergin, *aynı eser*, I, 625-626.

52 Ahmet Refik, *aynı eser*, s. 105-106; 1595'de on mimâr memur edildi (s. 111).

gönderilirdi⁵³. XVII. yüzyıldan itibaren bazı şehir ve bir bölgenin merkezi durumunda olan kasabalara mimârlar tayin edilmeye başlandı. Rumeli, Batı Anadolu ve Marmara bölgesinde şehir ve kasabaların gelişmesine bir diğer delil olarak, şehir mimârlarının tayini gösterilebilir. Bunların mahiyetini, faaliyetlerini ve hukukî nizâmlarını tespit etmek, Baş mimâr emrindeki mimârların da faaliyetine ve hüviyetlerine açıklık getirecektir. Bu suretle, Osmanlı şehir ve kasabalarının mahiyet ve meselelerine de bir bakıma açıklık getirilecektir.

IV. Şehir Mimârlarının Mahiyetleri

«*Mimâr*» kelimesi arapçadır; farsça karşılığı «*âbâdan künend*» olup, türkçesi «*şenlendirici*»dir⁵⁴. Bu türkçe kelime XVII. yüzyıl başlarında bu manasında artık kullanılmıyordu⁵⁵; onun yerine mamûr edici manasındaki mimâr kullanılmakta idi; *imâret* arapça olup, farsçası *âbâdan kerdan*, türkçesi *şenletmek*dir; bu sahada kullanılan kelimelerden biri de arapça *umrandır*; farsçası *âbâdanî*, türkçesi *şenliktir*⁵⁶.

Başkent dışındaki şehirlerde -Edirne, Bursa, Kahire hariçdevamlı bir mimâr görevlisi bulunduğu hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Bu konuda en eski kayıtlar XVI. yüzyıla aittir. Öyle anlaşılıyor ki, XVI. yüzyılda eyâletlerde görevlendirilmiş olan mimârlar bulunmakta olup, bunlar timâr sahibi idiler⁵⁷. Bunun yaygın bir eğilim olmadığı, ancak hudûttaki kalelerde gerekli tahkimatı yapmak üzere merkezden hudûttaki eyâletlere gönderilen mimârlar

53 Şark seferine 400 neccârın görevlendirilmesi için bk. Ahmet Refik, *aym eser*, s. 106-107, 112.

54 *Risâle-i Mimâriye*, s. 6, [krş. Orhan Şaik Gökyay, «Risale-i Mimariyye -Mimar Mehmet Ağa- Eserleri», *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, s. 130].

55 Şenletmek veya şeneltmek kelimesinin çeşitli kullanılışı için bk. TDK, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Ankara 1971, V, s. 3654

56 *Risâle-i Mimâriye*, s. 6.

57 1516 tarihli Kanun-nâme-i Livâ-i Bosna'da (Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirâi ekonominin hukukî ve mâlî esasları*, c. I *Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 396-397).

olarak dikkati çektiği anlaşılmaktadır⁵⁸. 1556'da Van mimârlığında bulunmuş olan Selman adlı gayr-ı müslim mimârın 20 akça ulûfesi vardı; bu zat Van'daki «*mîrî binaların*» mamûr olmasına çalışıyordu⁵⁹. Bununla beraber, yaygın olmayarak bazı büyük şehirlerde mimârların görevlendirildiğini gösteren deliller de vardır. Meselâ Ramazan 975'de Üsküb'de Hayreddin, Memiş, Yusuf adlı mimârlar oturmakta olup, Hayreddin Mimâr-başı ünvanını taşıyordu⁶⁰. O tarihte Başmimâr Sinan olduğuna göre, Hayreddin'in Üsküb'ün bulunduğu eyâletin Başmimârı olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber bu bizim bahis konusu etmek istediğimiz şehir mimârları değildir⁶¹.

Bir şahıs; nesiller boyu devam edecek ölümsüz bir hayır eseri yaptırmayı düşündüğü takdirde, İstanbul'daki büyük üstad mimârlara müracaat etmesi icâb etmektedir. Şüphesiz irtibat kurabildiği takdirde, üstadların en büyüğü olan Başmimâr'ın yaptıracığı eserin yapımını deruhte etmesini isteyecektir. Fakat büyük bir imparatorluk içinde yapılan bütün özel inşaat müracaatlarına cevap veremeyeceği için, maiyetinde çalışan ve sanatkârlığına güvendiği mimârları tavsiye eder, o mimârlar da eserin yapılması istenen şehre giderek çalışmalara başlarlardı⁶².

Başmimârlık hakkında XVI. yüzyıl başlarından itibaren, bahis konusu olan şehir veya eyâlet mimârları hakkında ise XVII. yüzyıldan itibaren bol malzemeye sahip bulunuyoruz. Böyle olmakla beraber, şehir veya eyâlet mimârlığının ne zaman ihdâs edildiği kesin olarak tesbit edilememektedir. Bu husûsta elimizde en eski belge 1627 tarihine âittir. Bu belge Manisa Mimâr-başı'sı olan Hasan-oğlu Hüseyin Beğ'e ustalık tevcihi için yapılan merasimle ilgilidir⁶³. Doğrudan doğruya bu konu ile ilgili olarak elimizdeki belgeler böylece 1627'den başlamakta, fakat çoğunluğu 1668/H. 1079 ile 1810/H.

58 Bunlar bir organizatör olarak buldukları vilâyette inşaat ve tamir için inşaat ustalarını toplayarak bir hizmete tayin ederler ve karşılığında bir takım vergilerden muaf tutulurlardı (Ömer Lütfi Barkan, *aynı eser*, s. 396-397).

59 MD, nu. 2, s. 1-2.

60 MD, nu. 7, hüküm 1139.

61 Belgelerde dikkat edilmediği takdirde karıştırılmaları muhakkaktır.

62 Manisa'da yapılan Muradiye câmi'i'nin mimârı Mahmud idi; Mimâr Sinan, Mahmud vefat edince eserin tamamlanmasına Mehmed adlı mimârı tayin etti (Ahmet Refik, *aynı eser*, s. 118-119).

63 Çağatay Uluçay, *Manisa'da ticaret, ziraat ve esnaf teşkilâtı*, İstanbul 1942, s. 110/n. 288.

1224 tarihleri arasında bulunmaktadır. Bu belgelerden 29 tanesi Anadolu'daki⁶⁴ şehir ve kasabalara âittir; aynı şekilde Rumeli'ye âit⁶⁵ 15, Arap memleketlerine âit⁶⁶, Doğu ve Kuzey Anadolu şehir ve kasabaları için 4 yere âit⁶⁷ belge mevcuttur. Belgelerden edindiğimiz izlenime göre, bu müesseseye 1659/60 (H. 1070)'da yeniden nizâm verme zarûreti hasıl olmuştur. Bu belgelerin çoğunluğu zikredilen mimârların tayinleri ile ilgili olup, esas vazifelerinin, şehirlerdeki inşaat esnafını kontrol etmek olduğu kaydedilmiştir.

A— Yetişme Tarzları ve Mahiyetleri

Şehir mimârları, şehirlerdeki «*bennâ*», neccâr, taşçı, horasancı kereste ve sâir inşaat ile ilgili işleri yapan «*ehl-i hiref*» esnafa karışan kimselerdir⁶⁸. Görevleri icabı «*ilm-i hendese*» de maharet sahibi kimseler⁶⁹ olmaları icâb etmektedir. Bir başka deyimle «*san'at-ı mimâriye'de kâmil ve ilm-i hendese'de mâhir*» kimseler olmaları gereklidir⁷⁰; veyahut tayin edilmesi istenen mimârın «*emr-i bina ve mesahadan habîr*» olduğunun temin edilmesi lâzım idi⁷¹. Onlar hakkında kullanılan diğer bir ifade de «*hendese ve mesaha ilminde mâ-hîr*» ibâresidir⁷². O zaman mimârlık sanatının eş mânâlısı olarak nâ-

64 Kuşadası, Mudanya, Alaşehir, Tire, Bilecik, Turgutlu, Bayramıç, Os-mancık, İzmir, İzmit, Urfa, Antep, Bergama, İznik, Adana, Gemlik, Trabzon, Balıkesir, Ayvalık, Seddü'l-bahir, Bursa, Manisa, Mihaliç, Hacı Hamza, Mene-men, Gördes, Koçhisar, Yan, Tarhala (?) şehir ve kasabaları görebildiğimiz belgelere göre mimârlık kadrosuna sahip yerlerdir.

65 Edirne, Silistre, Gümülcine, Zihne, Belgrad, Vidin, Filibe, Ahyolu, Sofya, Tekirdağı (Tekfurdağı), Azak, Özi, Or, Kili, Hotin mimârlıkları tesbit edilmiştir.

66 Kudüs, Şam, Halep ve Mısır mimârlıkları.

67 Sohum, Açu, Anapa, Tiflis mimârlıkları. Buna kısa bir müddet Osmanlı hâkimiyetinde kalmış olan Hemedan mimârlığı da eklenmelidir.

68 Edirne'ye mimâr tayini hakkında Hassa Baş mimârı Elhâc Hüseyin'in 17 Cemâziyü'l-evvel 1114 tarihli ilâmı (İbnülemin-Tevcihat, nu. 932); krş. Ba-lıkesir sicilleri, nu. 711, s. 101.

69 Sofya kasabasına yeni bir mimâr tayini için evâhir-i Zilhicce 1087 ta-rihli Başmimâr Ahmed'in ilâmı (Cevdet-Belediye, nu. 3848).

70 Silistre sancağında Dobruca mimârlığı tevcihi (KK, nu. 276, s. 107).

71 Bursa'ya mimâr tayin edilmesi teklif edilen Ahmed için kullanılmıştır (İbnülemin-Tevcihat, nu. 970).

72 Adana sicilleri, nu. 30, s. 48.

diren mühendis de kullanılmıştır. Şehir mimârlığına tayin edilenler de «ilm-i hendeseden haberdar ve emr-i bina ve mesahayı» bilen olması gerekiyordu. Mühendis, bazen mimâr'ın eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Fakat XVIII. yüzyıl sonlarına doğru, memlekete batı teknolojisinin girişi⁷³ ile bugünkü anladığımız mânâyı iktisab etmeye başlamıştır.

Hendese, lûgat dahilinde iki mânâyâ gelmekte idi; birincisi zirâ ile ölçmektir. Diğeri oranlamak veya tahmindir; fakat istilâh dilinde ilm-i hesab mânâsına eşyanın şeklini, mikdarını bilmektir. İstanbul'daki mimârlar, sedefkârlar kârhânesinde nazarî olarak hendeseye dâir okunan kitaplardan sonra, büyük üstadların yanında yıllarca fiilî olarak çalışarak mesleğin esasını öğrenirlerdi⁷⁴. Meselâ Sedefkâr Mehmed Ağa, önce yirmi yıl Mimâr Sinan, ondan sonra Dalgıç Mehmed ve Davud Ağaların maiyyetinde çalışmıştı⁷⁵.

Şehir mimârı olarak yapılan ilk tayinlerde, mimârların çalışma bölgeleri geniş tutulmuştu. Daha sonraları ihtiyaca göre, aynı bölge bir kaç kısma ayrılarak mimârlara tevcih edilmekte idi. Meselâ 3 Şubat 1674 tarihinde Tekirdağ (Rodoscuk), Hayrabolu, Malkara ve İncecik tek bölge addedilerek bir mimâra tevcih edilmişti⁷⁶. Balıkesir'de şehir mimârlığı «Balıkesir ve kazalarında vâki' neccâr ve ana tâbi ehl-i hiref taifeleri üzerine» tayin edilmekte idi⁷⁷. Bu şekilde yapılan ilk tayinlerde mimâra «Mimâr-başı» ünvanı verildiği dikkati çekmektedir. Bu husûsta bir diğeri misâl Bursa bölgesinden verilebilir; 13 Zilhicce 1100 (28 Eylül 1689) tarihli bir belgede Bursa, Gemlik, Yenişehir, Mudanya ve İnegöl kazalarına bir mimâr tayin edildiği ve bunun hassa mimârlık vekâleti olarak belirtildiği zikredilmektedir⁷⁸. Hatta bu tayin, mahallinde «Mimâr-başılık» olarak da kabul edilmektedir⁷⁹. Nitekim daha sonra, yani XVIII. yüzyılda,

73 Mühendis yetiştiren mühendishânelerin açılması kastediliyor. Burarlarda İngiliz ve Fransız mühendisleri hoca olarak da kullanılmıştır; bunların bazıları müslümanlığı da kabul etmiştir (bk. Cevdet-Nafia, 138: 8 Şevval 1207).

74 *Risâle-i Mimâriye*, s. 6.

75 *Risâle-i Mimâriye*, s. 8, 10.

76 «Mimârlık-ı Rodoscuk ve Malkara ve Hayrabolu ve İncecik» (İbnülemin -Saray, nu. 1010).

77 Balıkesir sicilleri, nu. 711, s. 101.

78 İbnülemin-Tevcihat, nu. 970.

79 Selh-i Safer 1115 (15 Temmuz 1703) tarihli derkenar (İbnülemin-Tevcihat, nu. 970).

bu iki misâlde zikredilen kazalara ayrı ayrı mimâr tayini yapılmıştır. Bununla beraber Edirne, Belgrad, Kahire⁸¹ gibi büyük merkezlerde, birden fazla mimâr bulunmakta olduğundan, orada bulunan mimârların kıdemlisine Edirne Mimâr-başısı⁸¹ ve Kahire Mimâr-başısı tabir edilmiştir. Mısır büyük bir memleket olduğundan, buradaki Mimâr-başısı'nın emri altında çalışan mimârlar ikiden fazla idi. Bununla beraber bu husûs, yalnız zikredilen şehirlere âit olmamak gerek. Çünkü aynı şekilde Mısır Mimâr-başısı⁸², Kudüs Mimâr-başısı⁸³ gibi yaygın bir anlamda kullanıldığı müşahade edilmektedir. Mısır'daki mimâr Kahire'de bulunduğundan, Kahire mimârı diye de bilinmektedir. Burası büyük bir memleket olduğundan, bu işle görevli mimârların başına Mimâr-başısı deniyordu⁸⁴. Bu husûsta daha başka şehirlere yapılan tayinlerde de Mimâr-başılık şeklinde tevcih yapılmıştır⁸⁵. Hattâ büyük olmayan ve kasaba hüviyetinde olan yerlere yapılan tevcihte, aynı ünvan, yani Mimâr-başılık zikredilmiştir⁸⁶. Bu suretle nüfusu fazla olan şehir ve kasabalar bir takım meselelerle karşı karşıya kalmışlardı. Böyle bir akın karşısında organize olmadığı görülen şehirlerde artan yeni ihtiyaçlara cevap verecek teşkilâta ihtiyaç vardı. Bunlardan bir tanesinin de kasaba ve

80 Mısır'da Mimâr-başısı esnafı maiyetinde 24 esnaftan ibaret 1546 sanatkâr için bk. Evliya Çelebi, Seyahatname, X, 362-363-364; Gabriel Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times*, Jerusalem 1964, s. 43.

81 4 Zilkade 1169 tarihinde (Cevdet-Belediye, nu. 5914).

82 MD, nu. 110, s. 330. Mısır büyük bir memleket olduğundan buranın Mimâr-başısı ve inşaat esnafı daha geniş bir çerçeve teşkil ederler. İnşaat esnafı «tevdîfî'l-mimâr» diye bilinir; XIX. yüzyıl ikinci yarısındaki durumları için bk. G. Baer, *aynı eser*, s. 44.

83 Cevdet-Belediye, nu. 4437.

84 Kahire ve yöresindeki bütün inşaat ve inşaatla ilgili vergileri tanzim ediyordu; bunun dışında eyâletteki kaleleri tamir ve diğer ihtiyaçlarını temin ile mükellefti. Mimâr-başısı'nın 1675'de yıllık geliri 1.000.000 para idi; Mimâr-başısı'nın hazineye ödediği yeğâne vergi Kuşûfiyye-i Kebir olup, yıllık tutarı 51.794 para idi (*Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution by Hüseyin Efendi*, İngilizce tercüme, giriş, notlar ve neşir: Stanford J. Shaw, Massachusetts 1964, s. 38, 85, 86).

85 Meselâ Belgrad kalesi Mimâr-başılığı (MD, nu. 110, s. 614), Vidin Kalesi Mimâr-başısı (Cevdet-Askerî, nu. 37125) gibi.

86 Ayrılık gibi bir kasabada olduğu gibi «burada bulunan necâr ve ona tâbî' ehl-i hiref tafefisi üzerlerine Mimâr-başısı» tayin edilmiştir (Cevdet-Belediye, nu. 4436).

şehirlerde inşaat mes'alesinin ortaya çıkmış olmasıdır. İstanbul'da bulunan Başmimâr ve onun emrindeki mimârların, imparatorluk içinde gittikçe yoğunlaşan inşaat faaliyetini murakabe edemeyecekleri âşikârdır. Öyle anlaşılıyor ki, önceleri İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirlerin dışındaki şehir ve kasabalar, bu husûslarda kendi hallerine bırakılmasa bile, kaduların murakabeleri altına bırakılmışlardır. Bu bakımdan Mimâr-başı'nın onayı ile ihtiyaç bölgelerine mimâr tayininin düşünüldüğünde şüphe yoktur. Orada görev yapan mimârlar, kendilerinin tayinini öne süren Mimâr-başı'nın vekili sıfatı ile, buldukları bölgede görev yaptılar⁸⁷. Şehir mimârlığı teşekkül ettikten sonra, bunlar işlerin çoğaldığı zamanlar yanlarına bir vekil (vekil-i mimâr) tayin edebiliyorlardı⁸⁸. Mimâr vekilliği tâbiri, yeni bir mimâr tayin edilinceye kadar, inşaat esnafı içinden en kıdemli bir kimse için de kullanılmaktadır. Önceleri Mimâr-başı vekili olarak bilinirlerken, buldukları şehirlerde veya bölgelerde bulunan diğer meslekdaşlarının faaliyetini ve diğer özel çalışanları da kontrol ettiklerinden onlara baş olmuş oluyorlardı. Bir bakıma görev bölgelerinin Mimâr-başı'sı idiler. Diğer bir deyimle, görev bölgelerindeki bütün inşaat esnafını, kalfaları, ustaları ve inşaata âit türlü teknik işleri halleden mimâr mânâsında Mimâr-başı kelimesi onlar için kullanılmıştır⁸⁹.

Şehir mimârlığının ne zaman ihdas edildiği hakkında kesin bilgi yoktur. Eldeki belgeler XVII. yüzyılın ortalarından itibaren olup, en eskisi 1627 tarihine aittir. Öyle anlaşılıyor ki, bu memuriyet, şehirlerdeki inşaat esnafını bir nizama bağlama teşebbüsü ile ilgilidir. Nitekim Cevdet-Belediye, 5914 numaralı, Edirne'deki Mimar-başı'nın nüfuz ve salâhiyeti ile ilgili olup, inşaat amelesine 1659/1070'de bir nizâm verildiğinden bahsetmektedir. Bu nizâmda, Edirne'de Mimâr-başı olanlara inşaat esnafının tâbi' olduğu ve bu husûsta 1070'de nizam verildiği kayıtlıdır. Bu bakımdan şimdilik elimizde mevcut bu belgeye dayanarak, şehir mimârlığının 1627'den önce anlatmak istediğimiz manada ihdas edildiği söylenebilir. Şöyle

87 Muzaffer Erdoğan, *aynı eser*, s. 79, not 1.

88 İbnülemin- Umur-ı Nafiâ, nu. 57, 67.

89 «...mezbur Arutin varup Adana'da vâki' olan bennâ tâifesi üzerine Mî'mâr-başı olup mî'mârbaşılığını umûruna hâriciden kimesne müdahale etmeyüp...» (Adana sicilleri, Adana Müzesi, nu. 105, s. 94). Arutin (Artin)'den evvel Adana mimârı olan kimse Elhâc Ali idi (Adana sicilleri, nu. 30, s. 48).

bir hükme varmak mümkündür. İlk def'a yapılan tayinlerde, hiç olmazsa elimizdeki belgelere göre 1627'den itibaren, önceleri Mimâr-başı vekili tâbiri kullanılmıştır. Bu, İstanbul'daki Başmimâr nâmına, onun gibi bölgelerinde görev yaptıkları manasında doğrudur. Fakat görev yaptıkları bölgede, mevcut inşaat esnafını kontrol ettikleri ve inşaat ile ilgili teknik işleri murakabe ettiklerinden, bölgelerindeki mimârlar ve inşaat esnafı için Mimâr-başı idiler. Aslında bu devirde kullanılan terimler seyyaldir. Bir müddet sonra Bursa Mimâr-başısı, Ayvalık Mimâr-başısı terimleri yerine Bursa mimârı, Ayvalık mimârı ibâreleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu sonuncu husûs, Tanzimat devrine kadar devam etmiştir.

B— Şehir Mimârlarının Tayin Usulleri ve Hukukî Nizâmları

Yukarıda geçirdiği gelişmeyi açıkladığımız şehir mimârları, bölgelerindeki⁹⁰ dülger, neccâr, taşçı gibi inşaat esnafı üzerine mimâr tayin edilmişlerdi; inşaat esnafı, onların izin ve ruhsatı olmadan hiç bir inşaata başlayamamakta idiler⁹¹. Aynı zamanda vergileri de inşaat esnafından onlar toplardı. Bölgelerindeki inşaat ile ilgili bütün esnafın başına «*zâbit*», yani yönetici tayin edildiklerinden onların arasında çıkan ve çıkacak bütün anlaşmazlığı halletmek zorunda idiler.

Böyle olmakla beraber, şehir mimârlarının sayıları başlangıçta fazla değildi; daima bölgelere göre tayin yapılmıştı. XVIII. yüzyılda ise, geniş telâkkî edilen bir bölgede iki ayrı mimârlık kadrosu ihdas edilerek, görev sınırı, makûl bir hadde indirilmiştir. Meselâ, Osmancık kasabasında bir mimâr mevcut değil iken, diğer bir deyimle mimârlık kadrosu yok iken, gösterilen lüzum üzerine Hassa Mimâr-başı İsmail'in gurre-i Muharrem 1094 (31 Aralık 1682) tarihli ilâmı üzerine Muslu Halife adlı kimse Osmancık ve civarının mimârlık hizmetine tayin edilmişti⁹². Aynı şekilde Bilecik kasabasında da mimâr olmadığından Sarı Serkiz adlı gayr-ı müslim Bilecik

90 Bölgelerden kastedilen, belgelerde geçtiği şekilde «*mimârlık-ı neccâran der medîne-i Bergama ve nevâhisi*» (bk. Cevdet-Belediye, nu. 3908).

91 MAD, nu. 9910, s. 96; Muzaffer Erdoğan, *aynı eser*, s. 79, not. 1.

92 Ali-Emiri - IV. Mehmed, nu. 125522: 7 Safer 1094'de tevcih edildi.

mimârı tayin edildi⁹³. Bazen bir bölgede ortaya çıkan ihtiyaç sebebi ile tayin yapılmadan da bir mimârın bölgenin isteği ve kadının kabul etmesi ile mimârlık vazifesini yaptığı görülmektedir. Bu gibi durumlar, kadrosuz olarak o vazifeyi yapan şehir mimârı, iyi vazife yapmadığı, yerine bir başkasının tayini istendiği zaman ortaya çıkmaktadır. Merkezde kaydı olmadığı anlaşılınca «*bilâ berat*» mimârlık yapanın yerine fiilî durum, bir ihtiyacın ifadesi olarak kabul edilerek, uygun bulunan adayın ismi Başmuhasebe'ye kaydedilerek resmî hale getirildikten sonra, şahsa âit tayin beratı verilmekte idi⁹⁴. Meselâ bu husûsta bir misâl olarak Trabzon şehrindeki neccâr, sıvacı, demirci ve ona tâbi ehl-i hiref üzerine bilâ-tayin mimâr olan Mustafa'ya âit muamele gösterilebilir. Mimâr Mustafa ehil olmadığı gibi, işi başında olmayıp, başka yerde bulunduğundan bu sefer dülgere esnafından Usta Ali'nin tayini uygun görüldü⁹⁶.

Taşrada muhtelif kaza merkezlerinde mimârlık yaparak tecrübelerini arttıran mimârlar ve diğer inşaat ustaları daha sonra önemli ve büyük şehirlerdeki görevlere tayin edilmişlerdir. Bununla beraber, kademeleri aşım müstakilen mimârlığı elde etmek kolay değildi. Gayr-ı müslim sanatkârlar için en önemli şey mimârlık elde etmek değil, cizye'den muaf tutulmaktı⁹⁷. Bu mimârların, şehir mimârlıklarına tayin edilmelerinde İstanbul'daki Hassa Baş-mimârı'nın lüzum göstermesi (ilâmı) en büyük rol oynamakta idi; bu bakımdan Edirne gibi büyük bir şehrin mimârlığından, Kuşadası gibi bir kasabanın⁹⁸ mimârlığına kadar bütün tayinler onun tarafından yapılmaktadır.

93 Ali-Emiri - IV. Mehmed, nu. 743.

94 11 Cemaziyü'l-evvel 1187'de tevcih edilen Tarhala (?) kazası mimârlığı (Cevdet-Belediye, nu. 2752). Bu şekilde bir diğer misâl Gemlik kasabası mimârlığına âittir (Cevdet-Belediye, nu. 199: 8 Şaban 1212).

95 MAD, nu. 8590, s. 395; Kayserili Mehmed Ağa, s. 79.

96 Neccâr halifesi Serkız'ın cizye'den muaf tutulmasına dâir olan arzuhali için bk. Cevdet-Askeri, nu. 365820. diği ve beratının cülûs münasebetiyle teccidine dâir 5 Zilhicce 1188 tarihli belge için bk. Cevdet-Belediye, nu. 5823.

98 «... Memâlik-i mahrûse'de vâki' mi'mârlıkların kuyûdu divân-ı hümayûn'da ve tevcihi hassa mi'mâr ağa'nın ilâmı ile olagelmekle derûn-ı arzda mezkûr İbrahim b. Nemer b. Nimetullah'ın kaydı rikâb-ı hümayûn'da bulunmayup hâlâ mi'mâr ağa defterinde mezkûrun üzerinde ise ibkası mi'mâr ağa'nın ilâmına muhtacdır. Ol bâbda emr ü ferman devletli sa'âdetlü sultanım hazretlerimindir» (Cevdet-Belediye, nu. 4437).

Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan bütün mimârlıkların kayıtları Divân-ı hümâyûn Başmuhasebe ve nişan kalemlerinde bulunmaktadır. Bütün tevcihler Hassa Baş-mimârı'nın ilâmı, diğer bir deyimle lüzum göstermesi ile yapılmaktadır. Bundan ve bazı belgelerden anlaşılmaktadır ki, bu husûsda ayrı bir defter olmak icâb etmektedir⁹⁸. Hangi şehir ve kasabaya olursa olsun mimâr tayini daima Baş-mimâr tarafından onaylanmakta ve buna dayanarak da tayin yapılmakta ve beratı verilmektedir. Tayin için ilk muamele, mahallin ihtiyaç göstermesidir. Yani, bölge kadılarının buldukları idarî bölgede mimârlığa duyulan ihtiyacı bildirmeleri (arz etmeleri) işleme başlamak için gerekmektedir. Meselâ 1676'da Sofya mimârlığı İbrahim adlı kimse için, Sofya kadısının arzı ile teklif edilmişti; bu teklif (arz), Hassa Baş-mimârı Ahmed'in ilâmı ile geçerlik kazanmıştır; ancak bundan sonra tayini gösteren nişan verilmiştir⁹⁹. Bir şehir mimârı görevini iyi yapamıyorsa, yetersiz bulunuyorsa, gene bulunduğu idarî bölgenin kadısının arzı ve buna dayanarak Hassa Baş-mimârı'nın ilâmı ve teklifi ile azledilip, yerine mahallinden teklif edilen kimse tayin edilirdi¹⁰⁰. Bir başka husûs da, şehir mimârlığı yapan kimse, kendi isteği ile görevinden ayrılabilirdi; o takdirde de yerine bir başkası tayin edilirdi¹⁰¹.

Bir mimâr vefat ettiği zaman, oğlu, babasının işini yapacak şekilde yerleştirilmişse, şehir mimârlığı ona verilirdi¹⁰². Yeni bir hükümdarın tahta çıktığı (cülûs) zamanlar, şehir mimârlarının berat-

97 Kuşadası mimârlığı'nın Dimitri oğlu Manol adlı gayr-ı müslime veril-
99 4 Muharrem 1089/26 Şubat 1678 : Cevdet-Belediye, nu. 3848; Urfa şehrine mimâr tayini için bk. İbnülemin-Saray, nu. 430; belgenin tarihi, evâsit-i Zilkade 1087.

100 İzmir mimârlığında kifâyetsiz bulunan Andon Kalfa'nın azledilerek yerine 17 Mayıs 1681'de Ayvaz Kalfa'nın tayini hakkında bk. Ali Emiri -IV. Mehmed, nu. 4348.

101 «*Ahyolu memlehası mukata'ası malından almak üzere yevmi 7 akça vâzife ile Ahyolu memlehası mi'mârı olan Hasan, elinde olan beratını verüp mi'mârlığı mezburdan hüsn-i rızasıyle kasr-ı yed edüp mahlûl olmağla bâis-i arz-ı ubûdiyet Mehmed bendeleri her vechile muhîl ve müstahak olmağla kasr-ı yedinden tevcih olunup yedine berat sadaka ve ihsan buyurulmak ricasına...*» (İbnülemin-Tevcihat, nu. 971, 19 Muharrem 1112/29 Haziran 1700).

102 Koçhisar-ı Gerede kazasının vefat eden mimârı Mahmud yerine oğlu Abdullah 5 Safer 1124'de tayin edildi; Mahmud hiç olmazsa 17 Şaban 1099'dan beri bu görevde bulunuyordu (Cevdet-Belediye, nu. 5321).

ları da yenilenmektedir¹⁰³. Saray Bosna mimârlığı bu konuda elde bulunan en eski kayıtlardan birini teşkil etmektedir¹⁰⁴. Bir diğer önemli nokta da, bazı yerlerdeki şehir mimârlıklarının gayr-ı müslim sanatkârların uhdelerinde bulunmasıdır¹⁰⁵. Alâşehir kasabasında olduğu gibi, kendi adına yaptığı müracaat üzerine Yanko oğlu Nikola'nın tayin edilmesi teklif edilmişti¹⁰⁶. Tire¹⁰⁷, Adana¹⁰⁸ ve Balıkesir¹⁰⁹ gibi bazı yerlerde de mimârlıkların müslümanlardan gayr-ı müslimlerin eline geçtiği görülmektedir¹¹⁰. Bunlardan ve diğer kayıtlardan anlaşılacaktır ki, mimârlar arasında meslekî yarışmanın da ötesinde bir rekabet ve hatta çekişme söz konusudur. Meselâ Filibe mimârı tayin edilmiş bulunan Mehmed, bulunduğu bölgede vazifesine dışarıdan müdahaleler olduğunu, inşaat için yaptığı keşif husûsundaki çalışmalarına karışıldığından bahsederek, bu durumdan Veliko ve Acı (Hacı) Niko gibi kimseleri mesul tutmaktadır¹¹¹. Buldukları şehir ve kasabalarda, meslekî rekabetin de dı-

103 IV. Mehmed zamanında mimâr olan Hacı Muhsin'in, II. Mustafa'nın tahta çıkması (cülûsu) ile 11 Zilkade 1106/23 Haziran 1695 tarihindeki «*tec-did-i berat*» için bk. KK, nu. 276, s. 2.

105 Handija Kresevljakovic, s. 180.

105 Vefat eden Gümülcine mimârı «*zımmî*» yerine Kurd veled-i Kosta'nın evâhîr-i Rebiü'l-evvel 1109'da tayini için bk. KK, nu. 276, s. 64; Bilecik kasabasında mimâr olmadığından ser-mimârân-ı Hassa Ahmed Ağa tarafından teklif edilen Sarı Serkiz adlı zımmî tayin edilmiştir (Ali Emiri - IV. Mehmed, nu. 748).

106 KK, nu. 276, s. 128.

107 Tire mimârı Mehmed'in yetersiz olmasından dolayı yerli Nikola Varsane(?) adlı kimseye 9 Muharrem 1107 tarihinde verilmiştir (KK, nu. 276, s. 22). Gurre-i Cemâziyü'l-evvel 1074'de Tire mimârlığı tevcihi için bk. İbnülemin-Tevcihat, nu. 259; Tire mimârlığının genel olarak gayr-ı müslim mimârların uhdelerinde olduğu anlaşılıyor. 1681'de Tire mimârı olan Manol, ahalinin şikâyeti üzerine azledilip yerine Yanı Halife tayin edilmişti (Ali Emiri - IV. Mehmed, nu. 1978).

108 Bunun için bk. not 41 ve 59.

109 Bununla beraber 2 Cemâziyü'l-evvel 1112'de Balıkesir mimârı olan Petru, işinde ihmali görüldüğünden azledilerek yerine Elhâc Hüseyin tayin edilmişti (Balıkesir sicilleri, nu. 711, s. 102).

110 Mihaliç mimârı Sarı Süleyman adlı kimse 1205'de azledilip yerine Anastas adlı gayr-ı müslim mimâr tayin edilmiştir. Anastas 1210'da istifa ettiği için Mihaliç mimârlığı İbrahim'e verildi (Cevdet-Belediye, nu. 5907).

111 «*Yedime verilen imzalı deftere mugayır mimârlık umâruma bivechir muhalefet ve müdahale etmeleriyle...*» (Cevdet-Belediye, nu. 3568).

sında bir çekişmenin olması, gördükleri işin, buldukları bölgede, iyi para kazanan esnaf guruplarını kontrol edecek şekilde tanzim edilmiş olmasındandır. Bu, onların geçimlerini temin edecek şekilde tanzim edilmişti.

V. Şehir Mimârlarının Çalışmaları

Şehir mimârları, buldukları yerdeki inşaat esnafını denetler ve kontrol ederdi. En önemlisi inşaatta kullanılan malzemenin kabul edilmiş belli ölçülerde olmasına dikkat etmeleri idi. İnşaatın ana maddelerinden birini teşkil eden şey, taşların uzunluk ve enlerinin aynı olması idi; çünkü taşçılar işledikleri taşa göre para almakta idiler. Bu sebeple taşlar yontularak mutad ölçünün altına düşünce, binalarda kullanılan inşaat taşının mahkemenin havâle ettiği bilirkişi tarafından yeniden tesbit edilmesi gerekiyordu¹¹². İnşaat esnafı şehir mimârlarının izin ve ruhsatını almadan hiç bir bina inşaatına başlayamazdı¹¹³. Bütün esnafın başına «zâbit» yani bir bakıma yönetici tayin edildiklerinden, onların aralarında çıkacak bütün anlaşmazlıkları halletmeye de mimarlar mecbur tutulmuşlardı. Gerek devlete ve gerekse şahıslara âit inşaatların keşifleri de şehir mimârları vasıtası ile yapılıyordu¹¹⁴. Meselâ Silivri ve Bigados'da dülgere, neccâr ve taşçı esnafı üzerine mimâr tayin edilen Mustafa'nın izni olmadan, inşaat esnafı herhangi bir bina yapımına girişemezdi¹¹⁵. Şehir mimârları buldukları yerde amme işlerine taalluk eden iskele¹¹⁶, çeşme, su-yolu v.s. gibi inşaat ve tamirâtı da yapmak mecburiyetinde idiler.

Bir inşaat keşfi veya arsa anlaşmazlığı, mimârın müdahalesi ile halledilirdi. Bitişik bir arsadaki, sahibi vefat etmiş bir arsanın veya içindeki evin teftiş ve muayenesi mimâr tarafından yapılmaktadır; mimâr, münazaa konusu olan evin bulunduğu arsaya giderek ne ka-

112 *Gaziantep şer'î mahkeme sicillerinden örnekler* (c. 81-141 : 1729-1825), hazırlayanlar C. Güzelbey-H. Yetkin, Gaziantep 1970, s. 78-79.

113 MAD, 9910, s. 96; Muzaffer Erdoğan, *aynı eser*, s. 79, not 1.

114 Cevdet-Belediye, nu. 5914.

115 MAD, 9910, s. 96; Muzaffer Erdoğan, *aynı eser*, s. 79, not 1.

116 Tekirdağ mimârının, Tekirdağ iskelelerini inşa ve tamir eylediği hakkında bk. Cevdet-Belediye, nu. 5438; belge tarihi 27 Zilkade 1204.

dar zırâ olduğunu (bi-hesab-ı terbi') tesbit eder ve durumu karar vermesi için kadıya bildirirdi; meselâ Tekirdağ'da Tutu Hatun mahallesi'nde olup, yarısı Elhâc Şahan'a, diğer yarısı küçük çocuğuna âit bir ev (menzil) harap olduğundan oturmaya elverişli değildi. Burası mimâr tarafından keşf ve muayene edildikten sonra, inşaat harcı ve tahminî miktarı tespit edilebilmiştir¹¹⁷. Aynı zamanda bitişikte yapılan bir inşaatın yıkılan duvar veya bir binanın zararının keşfini yapmak da mimârın vazifesi idi¹¹⁸. Şehirdeki mimârların takip ve kontrol ettiği mes'elelerden birisi de su-yolu keşifleri idi. Meselâ H. 1086 yılında Tekirdağ şehri dışında Savak-başı adlı mahalde yapılan keşifi, Tekirdağ mimârı Halil Beşe ibn İbrahim ile su-yolcu Hamza Beşe b. Hasan birlikte yapmışlardı¹¹⁹. Mimârlar çeşitli inşaat mes'eleleri dışında, meslekten olmayan kimselerin de bu mesleğe girip, makbul ölçüleri düşürmelerine engel olmak mecburiyetinde idiler. Bu bakımdan hem bu hususu, hem de aynı ihtisas kollarına mensup esnafın birbirlerinin işlerine müdahale etmemelerini temine çalışmakta idiler. 1177 Zilhicce'de Balıkesir inşaat esnafı böyle bir durum karşısında, mesleklerini ve meslek haysiyetlerini kazanmak için kadıya ve mimârlık makamına müracaat ederek şikâyette bulunmuşlardı; bu müracaat karşısında, Hazine-i âmire'de mahfuz başmuhasebe defterlerine bakılarak, yapılması gerekli olan bir kere daha emr edilmiştir. Buna göre Mimâr-başı olanların, esnaf arasında çıkan türlü mes'elelerin halline çalıştıkları, şehirde ve civarındaki bina keşiflerinin mimâr olan kimseler tarafından yapıldığı, eski bir nizâm olarak bir kere daha teyid edilmiştir. Ayrıca türlü inşaat esnafının ihtisas isteyen işlerine dışarıdan müdahale edilmemesini temin etmek ve bu mesleğin seviyesini korumak da onların görevleri arasında idi¹²⁰.

117 Rodoscuk sicilleri, nu. 1609, yp. 45 b, 106 b : sene 1091.

118 Tekirdağ'da Câmî-i atik mahallesi'nde oturan İsmail b. Mehmed, komşusu Seyyid Elhâc Süleyman Çelebi'nin inşa ettirdiği Kariz'den dolayı duvarının yarısı yıkıldığından, şikâyet edince mahkemece Tekirdağ mimârı Halil Çelebi'nin bilgisine müracaat edilmişti (Rodoscuk sicilleri, nu. 1609).

119 Tekirdağ'ında bir vakıfın su-yolu için bk. Rodoscuk sicilleri, nu. 1606, s. 20 a.

120 Balıkesir sicilleri, nu. 731, s. 36 a.

VI. Şehir Mimârlarının Malî İmkânları ve Maaşları

Bazı yerlerde mimârlığın sık denecek derecede el değıştirmesi, mimârlığın sahip olduğu malî imkânla izah edilebilir. Mimârlar, buldukları bölgenin keresteci, nalbur, mismarcı, hurdacı, kiremitci, tuğlacı, kireççi, horasancı, makaracı, bıçkıcı, çilingir, kilidci, sandıkçı, değirmenci, fırıncı, doğramacı, kerpiççi, kaldırımçı, demirci, mermer ve küfegi ve moloz taşçı, destereci, burgucu, keserci, dolabacı, nalıncı, sıvacı, hamamcı, badanacı, neccâr gibi inşaat esnafını yönetmek ve murakabe etmek mecburiyetinde idiler. Bunun karşılığında Edirne, Bursa gibi büyük şehirlerde neccâr esnafından keseriye adı ile kırkar akça aldıkları ve bunun bir teamül haline geldiği anlaşılmaktadır¹²¹. Bu durum kanunların tanıdığı bir hak değildi. Mimârların gördükleri işin karşılığı aldıkları para, buldukları şehir veya kasabanın bir mukataasının tahsisinden elde edilmekte idi¹²². Meselâ İstanbul'daki Başmimâr'a âit mukataa gelirini Edirne Kıptiyanı cizyedarlığı ve tevâbii teşkil ediyordu. Baş-mimâr Tekirdağ kazasındaki Kıbtî taifesinin üzerine Tekirdağ mimârı Halil'i kendisine vekil ederek tayin etmişti¹²³. Mukataalar malikâne usûlü ile devredildiği zaman, mimârlıklara âit mukataalar da aynı muameleye tâbi olmuştur. Meselâ Saruhan sancağı'ndaki kazaların mimârlığı, mukataası malikâne şeklinde serbestiyet üzere Ali adlı bir kimşenin uhdesinde idi. Saruhan sancağı mimârlığı da kendi içinden bölünmüştü; Turgutlu mimârlığı, Demirci mimârlığı gibi. Saruhan sancağı mimârlık mukataası, yıllık vergisini Hazine-i âmire'ye edâ etmek ve kalemiyesini verip, mahsulünü muntazam yapmak üzere zikri geçen Ali'nin üzerine verilmişti¹²⁴. Bu gelirin normal hayat şartlarının çok üstünde olduğu Halep gibi yerlerde, tahsis edilmiş mukataa geliri ikiye bölünerek iki kadroya verilmekte idi¹²⁵; diğer hisse bazen mimârlıkla ilgisi olmayan ve idare tarafından kayırlmak istenen bir şahsın üzerinde bulunabilirdi.

121 «Kadimül'eyyamdan berü neccârân tâifesinden keseriye namile Mimâr-başı olanlara verilü gelen kırkar akçayı...» (Cevdet-Belediye, nu. 5914).

122 İbrahim adlı mimâr üzerindeki Turgutlu mimârlığının gurre-i Muharrem 1128'den itibaren bir yıllık ulûfesi 2400 kuruş idi (MAD, nu. 10159, s. 356).

123 Rodosçuk sicilleri, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nu. 1605, s. 117 a.

124 MAD, nu. 7833, s. 169 b.

125 Halep mimârı Ömer'in 11 Cemâziyü'l-âhır 1204'de berat tecdidini (Cevdet-Belediye, nu. 4598).

Abdülvehhab ve kardeşi Salih, İznik mimârlığına birlikte tasarruf ediyorlardı ; İznik ve tevâbiî mimârlığı maktû olarak iki hisseye ayrılmıştı ; nısıf hissesi İznikmid mimârı Abdülvehhab'ın uhdesinde olup, bu husûsta beratı da vardı¹²⁶. Bu mukataanın yıllığı 3500 akça olup, bunun her iki yarısı İznikmid mimârının hissesi idi ve iki kardeşe âitti; Gemlik kasabasının mimârlığı, Gemlik mimârı Esseyid Ahmed Arif ile kardeşi Seyyid Mehmed'in üzerinde bulunuyordu; Seyyid Mehmed vefat edince, onun hissesi de 19 Ocak-16 Şubat 1798 (Şaban 1212)'de Esseyid Ahmed Arif'e verilmiştir¹²⁷. Evvelce de söylendiği gibi, şehir ve kasabaların sahip olduğu mukataalardan biri mimârlara tahsis edilerek geçimleri sağlanmakta idi; fakat devrine göre iktisadî hayatın en canlı sektörünü teşkil eden inşaat, mevcut sermayenin işletildiği bir iş kolu olduğundan, zamanla mimârların imkânlar yaratarak kendilerine ilâve gelir temin ettiklerini de ifade etmek icâb eder. İşte bu sebeplerden şehir ve kasabalardaki mimârlıkları elde etmek için, meslekî rekabetin üstünde bir entrika ve çekişmenin yapılması gözlerden kaçmamaktadır. Öyle ki, fırsatını bularak bir mimârlığı ele geçiren şahıs, kendisi o işi yapmadan bir başkasına iltizama verebiliyordu. Meselâ Gördes kasabasında mimârlığı ele geçiren Ali isimli fırsat düşkününü, Gördes mimârlığını iltizama vererek, gene kendi üstünde tutmak suretinde bir tutum içinde idi; Gördes'de bu zat bertaraf edildikten sonra, ahalinin istidaları, Gördes nâibinin ilâmı ile Hazine-i âmire'ye yılda 3000 akça muaccele ile mimârlığın, eskiden de bu görevi yapmış olan Halil'e verilmesi kararlaştırılmıştır¹²⁸; devrin şartlarına göre fazla görülebilecek olan bu mikdar şundan ileri geliyordu: Saruhan sancağı'ndaki bu mimârlık Turgutlu, Manisa ve diğer kazaların maktu'u ile birlikte mütalea edilmelidir; bu takdirde yılda 13200 akça etmektedir. Bir tarihte Manisa, Turgutlu ve sâir kazaların mimârlığı, yılda 13200 akça ile Mehmed'in¹²⁹ uhdesinde malikâne suretinde bulunuyordu. Turgutlu ve tevâbiî mimârlığı maktû'una dahil olan

126 Abdülvehhab, beratının zâyiinden 12 Cemâziyü'l-âhir 1191'de bir yenisini için müracaatta bulunmuştu (İbnülemin-Umur-ı Nafiâ, nu. 2548).

127 Her ikisi de mimâr olan Mahmud b. Osman'ın oğlu olup, babaları vefat edince mimârlık onlara geçmişti (Cevdet-Belediye, nu. 199).

128 Cevdet-Belediye, nu. 2071.

129 Mehmed Bey, vezir Halil Paşa'nın oğlu idi.

Gördes kazası mimârlığı¹³⁰, Halil adlı bir şahsın uhdesinde idi. Kayıtlar tetkik edilince, Halil'in bir emr-i vâki şeklinde kayıtlara müracaat etmeksizin aldığı ve tayin beratını sened ittihaz ederek her işe karıştığı anlaşılmaktadır¹³¹.

Daha evvel işaret edildiği gibi, bir şehir veya kasabadaki mukataalardan bir kısmı mimârlara tahsis edilmişti. Fakat XVII. yüzyıl sonlarından itibaren masrafı kısmak, geliri arttırmak gibi zaruretlerin tesiri altında mukataalar kayd-ı hayat şartı ile ilgililere verilmeye, doğru bir tutum içinde idare edilmeye başlanmıştı¹³². Malikâne sistemi, fazla kâr temini gayesi ile, tahrip edilen vergi kaynağını himaye edebilmek için, değişmez bir mültezimin tasarrufunu sağlamakta idi; malikâneler satışa çıkarıldığı zaman, muaccele denen satış bedellerinden meydana gelen miktar, hazine için bir gelir teşkil ediyordu¹³³. Malikâne sahibi olan (malikâneci), elindeki mukataayı serbestce satmak hakkına sahipti. İşte 1695 yılından itibaren Osmanlı maliyesinde uygulanmaya başlayan bu sistem sonucu, şehir ve kasaba mimârlıklarına âit mukataaların da muaccele ile satılması sebebi ile, şehir mimârlığı, meslekten olmayan sermaye sahiplerinin eline geçmeye başlamıştır.

VII. Şehirlerdeki Vakıf Mimârları İle Şehir Mimârları Arasındaki Fark

Bir önemli husûs da şehirlerde zikrettiğimiz şehir mimârlarından başka görevli mimârların da bulunmasıdır. Özellikle büyük şehirlerdeki evkafın, vakıf binalarının gerekli onarımlarını yapmak için bir mimârı vardı. Bu husûs, bir evkafın bütün müesseseleriyle devamlı işlemesini de temin etmekte idi; bir hayrat yapıldığı zaman, devamını sağlamak endişesiyle vakfı tesis edenin vakfiyesinde gerekli kadrolar tesbit edilmişti. Bir mimâr ile birlikte inşaat ustalarının görevlendirilmesi tabîî idi. Fatih imâreti vakfında çalışan eleman-

130 Gördes mimârlığına 1169'dan itibaren yılda 1200 akça zammedilmişti.

131 Cevdet-Belediye, nu. 2071.

132 Meselâ Vidin mimârlığının tahsisatı 20060 akça olup, Vidin gümrük hasılatından veriliyordu (Cevdet-Askerî, nu. 37125).

133 Bu konuda bk. Mehmed Genç, «Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi», *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, 9-10 Haziran 1973*, Ankara 1975, s. 231-291.

lar arasında, şu inşaat elemanı bulunmakta idi: 1 mimâr, 5 su-yolcu, 1 surbger, 3 câmi meremmetcisi, 2 hamam meremmetcisi¹³⁴. Bunu temin etmek için lüzumlu tamir masrafı da ayrılmıştı; bu tamir masrafına bazen Silivri, Ereğli gibi yerlerdeki tamire muhtaç hamam, su-yolu, mescid gibi binaların tamir masrafı da ilâve edilirdi¹³⁵. 1489-1491 tarihlerinde, Ayasofya evkafı tamirinde çalışmış olan inşaat işçileri şunlardır : 700 bennâ ve neccâr, 463 ırgad, 19 pereme sahibi peremeci; sonuncusu denizden inşaat malzemesi nakletmek için kullanılmışlardı; ayrıca taş yontucu, kuyu kazan, yatakları döşeyen, hammal ve saka da bulunuyordu¹³⁶.

XVII. yüzyılda şehir mimârlığından başka, yukarıda izah edildiği gibi, o şehirde bulunan evkafın tamiri, bakımı ile görevli mimârlar da vardı. Meselâ 1697 yılında Kudüs mimârlığından başka¹³⁷, Salâhiye medresesi evkafı mimârlığı da mevcuttu¹³⁸; daha sonra bu evkafın mimarlığı Kudüs şehri mimârı olan zatın uhdesine verilmiştir¹³⁹. Bu husûsa Adana şehrinden de bir başka örnek verilebilir; 1705 yılında Adana şehir mimârı Elhâc Ali, çalışmada kifâyetsizlik gösterdiğinden azledilmiş, yerine eskiden de Adana mimârlığında bulunmuş olan Artin adlı ermeni tayin edilmişti¹⁴⁰. Fakat Adana'daki Ramazan-oğlu Piri Paşa evkafının mimârlığı ayrı olup, bu ev-

134 Ömer Lütfi Barkan, «Fatih câmi' ve imâreti tesislerinin 1489-1490 yıllarına âit muhasebe bilançoları», *İktisat Fakültesi Mecmuâsı*, XXIII (İstanbul 1963), 322.

135 Ömer Lütfi Barkan, *aynı eser*, s. 333-334.

136 Ömer Lütfi Barkan, «Ayasofya ve Eyüp câmi'i 1489-1491 muhasebe bilançoları», *İktisat Fakültesi Mecmuâsı*, XXIII (İstanbul 1963), 367, 368 v.d.

137 O tarihte mimâr olan Elhâc Ali oğlu Abdülkerim selefi Hibetullah adlı mimârın yetersizliği üzerine tayin edilmişti; bu zat «*aba an ceddin*» mimârlığa mutasarrıf bulunuyordu (KK, nu. 276, s. 52).

138 Vakıf mimârları hakkında misâller çoktur. Manastır'daki Mahmud Ağa evkafı mimârlığı bu husûsda bir başka misâl olarak zikredilebilir (*Documents Turcs sur l'Histoire du peuple Macedonien, 1640-1642*, Skopje 1972, IV, document 141).

139 «*Râfi' Abdülkerim gelüp Kuds-ı şerif'de vâki' Salâhiye medresesinde yevmi 1 para vazife ile mi'mâr olan ammisi Abdülhasan (Abdülmuhsin) fevt olup yeri hâli kalmağla kendüye tevcih olunup berat verilmek bâbında inâyet rica etmeğın fevti vâki' ise deyü nişân-ı hümayân verilmiştir, fi evâhir-i Muharrem sene 1109*» (KK, nu. 276, s. 54).

140 Adana sicilleri, nu. 30, s. 48. Elhâc Ali'den önce, yani 1705'de Artin (veya Arutin) mimâr bulunuyordu (Adana sicilleri, nu. 105, s. 94).

kafın mimârının maası, evkaf tahsisatından verilmekte idi¹⁴¹. Burada bir husûsa işaret etmek lâzımdır. O da XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren evkaf mimârlığının mahiyetindeki değişikliktir. Bu konuda tetkik ettiğimiz defterlerde, evkaf mimârlığı husûsunda yeni tevcihleri göremedik. Fakat onun yerine meremmetcilik şeklinde tevcihler yapıldığını müşahade ettik¹⁴². Bunun açıklaması şöyle olsa gerktir : evkaf mimârlığının verilen ücret bakımından cazibesi kalmadığı veya vakıf tahsisatından mimârlara verilecek derecede para bulunmadığından dolayı, onların işlerini maiyetlerinde çalışanlara vermek mecburiyetinde kalınışı.

S o n u ç

1800'den önce Hey'et-i fenniye'ye Hendesehâne denirdi; esasını ilmiye idaresi ve bunun da esasını Mimâr-başılık teşkil ederdi; bu durum 1831'e kadar böyle devam etti; o tarihte Mimâr-başılık lağv edilip, İlmiye-i hassa müdürlüğü teşkil edildi. Tanzimat'dan sonra «ilmiye» işleri, önce Mimâr-başı, şehremini, daha sonra da İlmiye müdürü tarafından tedvir edildi; 1868'e kadar bu şekilde devam etti¹⁴³.

141 «Mîmârlık-ı evkaf-ı Ramazan-oğlu Piri Paşa der medine-i Adana, nişân oldur ki, vakf-ı mezburun mîmârı olan Arakel nâm zımmî mürd olup hâli kalmağla râfi' Abraham nâm zımmîye tevcih olunup berat verilmek bâbında inâyet ricasına Adana nâibi Mevlâna Mehmed arz etmekle mücibince nişân-ı hümayân yazılmışdır, fi 24 Zülhicce 1105» (KK, nu. 276, s. 113).

142 «Meremmetlik-i vakf-ı Han Mehmed Çavuş der Bâzâr-ı Ezine-i atik fi 6 Şaban sene 1149» (KK, nu. 279, s. 182). Amasya'da Hoca Sultan zâviyesi evkafının meremmetçiliği 2 Sâfer 1150'de (aynı defter, s. 377), Sultan Ahmed evkafı meremmetçiliği de 15 Zilkade 1149'da (s. 295) tevcih edilmiştir.

143 Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, I, 976-979.